

Ναός Ζωοδόχου Πηγής Μεσσηνίκλα.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΤΗΤΟΡΩΝ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Η περιοχή των Αγράφων, όπως και άλλες του ορεινού ελληνικού χώρου, γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, λόγω του ειδικού καθεστώτος αυτοδιοίκησης που είχε παραχωρηθεί από τους Τούρκους στις αρχές του 15ου αιώνα, οπότε ιδρύθηκε και το ομώνυμο αρματολίκι. Για τον επόμενο αιώνα, μετά τη συνθήκη του Ταμασίου (1525), είναι γνωστό ότι οι κοινότητες των Αγράφων διοικούνταν από Συμβούλιο, που είχε την έδρα του στο Νεοχώρι, ενώ δεν επιτρεπόταν η κατοίκηση Τούρκων στην περιοχή. Η έκταση των Αγράφων κατά την πρώιμη εκείνη περίοδο δεν είναι γνωστή με ακρίβεια, αλλά σύμφωνα με τις πληροφορίες των περιηγητών των αρχών του 19ου αιώνα κατελάμβαναν το ορεινό τμήμα του σημερινού Νομού Καρδίτσας καθώς και το βόρειο τμήμα της Ευρυτανίας έως τον Τυμφρηστό, ενώ ο πληθυσμός τους, κατά τον Leake, ανερχόταν σε 50.000 άτομα.

Σταυρούλα Σδρόλια

Αρχαιολόγος

Ως δείγμα του αξιόλογου πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην απόκρημνη αυτή περιοχή, ως συνέπεια των προνομίων και της συγκεντρώσεως καταπιεσμένων πληθυσμών από τον κάμπο της Θεσσαλίας, διασώθηκαν έως τις μέρες μας μερικές δεκάδες εκκλησιών καθώς και ελάχιστα σπίτια και γέφυρες, ενώ σπανίζουν τα έγγραφα και γενικότερα οι ιστορικές πληρο-

φορίες, ιδιαίτερα για την πριν από το 1800 περίοδο. Από την άποψη αυτή αποδεικνύονται ιδιαίτερα χρήσιμες ορισμένες παραστάσεις κτητόρων στις εκκλησίες, διότι μας παρέχουν κάποιες ενδείξεις για την κοινωνία της εποχής. Οι παραστάσεις αυτές κτητόρων ανέρχονται σε έντεκα (από τους οποίους οι εννέα είναι λαϊκοί και οι δύο μοναχοί) και χρο-

νολογούνται κυρίως στον 17ο αιώνα, ενώ ο 16ος αντιπροσωπεύεται με μία παράσταση και ο 18ος με δύο.

Ο πρώτος και ο τελευταίος χρονολογικά από τους λαϊκούς κτητόρες – στους οποίους και θα περιοριστούμε εδώ – έχουν ζωγραφιστεί στη Μονή Κορώνας, όπου σώζονται και οι παλαιότερες χρονολογημένες τοιχογραφίες των Αγράφων (1587). Στο

Μονή Πεντίνας.

Μονή Σπινάσας.

δυτικό τοίχο, θόρεια της εισόδου, παριστάνεται ο κτήτωρ Ανδρέας Μπούνος, ο οποίος κρατεί ομοίωμα του ναού και το προσφέρει στην έθνηρνη Θεοτόκο, κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Οι επιγραφές που τον συνοδεύουν δεν παρέχουν καμιά ειδική πληροφορία για το πρόσωπό του, πέραν του ότι υπήρξε ο χορηγός της τοιχογράφησης και «νέος κτήτωρ». Είναι ντυμένος με χειριδωτό χιτώνα κυανού χρώματος και μακρύ μεταξωτό πανωφόρι με φυτικά σχέδια (καφτάνι), χωρίς μανίκια, το οποίο κομπιμάνο με πυκνά κομπιμάνο στο στήθος, ενώ κοσμηείται με σειρήνια. Φοράει επίσης ψηλό σκούφο.

Με παρόμοια πολυτελή ενδυμασία εμφανίζεται και ο ανώνυμος κτήτωρ της γειτονικής Μονής Πέτρας (1625), για τον οποίο η παράδοση δίδωσασ διαφορετικές απόψεις: κατά μία από αυτές, ταυτίζεται με τον Παναγιώτη Κουσκουλά ή Μορφέση, στρατιωτικό διοικητή Κρήτης, ο οποίος καταγόταν από το Νεοχώρι Αγράφων και ανέγερσε μοναστήρια στην περιοχή. Ο ίδιος αναφέρεται και στην επιγραφή της τοιχογράφησης (1646) του ναού της Ζωοδόχου Πηγής Μεσσηνικόλα: «ιστορήθη... δια εδό-

δου του τιμωτάτου και ευγενεστάτου άρχοντος κυρού Παναγιώτη Μορφέση του από χώρας Μέγα Νεοχωρίου...». Στην αντίστοιχη τοιχογραφία του Μεσσηνικόλα ο κτήτωρ εικονίζεται σε γεροντική ηλικία, φορώντας βαρύ πανωφόρι (τζουμπέ) με κοινά μανίκια, εσωτερικά επενδυμένο με γούνα. Δίπλα του η Παναγία όρθια κρατεί στην αγκαλιά της τον μικρό Χριστό, ο οποίος ευλογεί τον κτήτορα.

Σύμφωνα με άλλη πληροφορία, που δίδωσσε ο Leake, ο Παναγιώτης Κουσκουλάς, πιθανός κτήτωρ της Μονής Πέτρας, υπήρξε αυτοκρατορικός διεργμηνέας και δώρισε επίσης εικόνες στη Μονή Κορώνας. Ως πιθανότερη άποψη για τον κτήτορα του ναού του Μεσσηνικόλα είναι αυτή που παραδίδει ο Νικόδημος Αγιορείτης, ότι υπήρξε προεστός του Νεοχωρίου και μετείχε, το 1611, στη μεταφορά της κόρας του Αγίου Σεραφείμ από τη Μονή Δουσικού στη Μονή Κορώνας.

Όποια άποψη και αν δεχτεί κανείς, υπέρ της ταυτίσασ του κτήτορα της Μ. Πέτρας με αυτόν του ναού του Μεσσηνικόλα συνηγορεί και η διαφορά της ηλικίας, που είναι έντονη στις δύο τοιχογραφίες, οι οποίες

απέχουν μεταξύ τους 22 χρόνια. Αδιαμφισβήτητο επίσης παραμένει το γεγονός ότι οι πρόκριτοι του Νεοχωρίου είχαν αρκετή δύναμη κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς εκεί εδρεύει το Συμβούλιο των Αγράφων, όπως συμβαίνει τον 18ο αιώνα με τη Πεντίνα. Ακόμη, τόσο το όνομα Μορφέσης όσο και το Κουσκουλάς συναντώνται και άλλη φορά στο Νεοχώρι, αφού το 1654 απαντά ως κτήτωρ των τοιχογραφιών του Ναού της Αναλήψεως στη Μονή Πελεκητής ο «τιμωτάτος και ευγενέστατος κυρ Μάνος υιός Δημητρίου Μορφέσι εκ κόμης Νεοχωρίου», ενώ το 1690 ο Ιωσήφ Κοσκουλάς απαντά ως πρώην αρχιερέας Φαναρίου και Νεοχωρίου.

Άλλοι κτήτορες με αρχοντικό αξίωμα έχουν ζωγραφιστεί το 1644 στη Μονή Βλασίου, ενώ οι ίδιοι αναφέρονταν και στην επιγραφή του Ν. Προδρόμου Ουζάς (1641), που δεν σώζεται. Πρόκειται για τον Γεώργιο Γραμματικό και τον γιο του Κωνσταντίνου, οι οποίοι, σύμφωνα με σωζόμενα έγγραφα, κατάγονταν από τα Άγραφα και ανήκαν στο «επίσημο γένος των Σλουτζιάριδων», απόγονός τους δε υπήρξε ο Μέγας Ρήτωρ της Εκ-

κλησίας και πρωτοσπαθάριος Αλέξανδρος Σλουτζιάρης, ο οποίος προκάλεσε έγγραφο ανανέωση της σταυροπηγιακής αξίας του μοναστηρίου κατά το 1782.

Οι κτήτορες της Μονής Βλασίου φορούν πανωφόρι χωρίς μανίκια, με εσωτερική γούνα και διακόσμηση με χρυσά σειρήνια, επίσης χρυσοποίκιλο αντερί και ψηλό σκούφο με γούνα στο γύρο.

Εξίσου πολύτιμα υφάσματα χρησιμοποιούν για το εσωτερικό ρούχο και οι κτήτορες της Μονής Ρεντίνας (1662), οι οποίοι είναι επίσης άρχοντες, οι αδελφοί Μόσχας και Φράγκος Στραβοσόγλου, ενώ απλούστερα είναι ντυμένοι ο άρχων Θεοδόσιος Τζιοπέλης, κτήτωρ της Μονής Σπινάσας (1651, σμ. Νεράϊδα Δολόπης), και ο ανώνυμος κτήτωρ του ναού του Χριστού στο Πετρίλιο (έτος ανέγερσης 1662). Ο τελευταίος εικονίστηκε μαζί με τη γυναίκα του και τα δυο παιδιά τους. Φορούν όλοι πανωφόρια με μακριά μανίκια επενδυμένα με γούνα, ενώ στα ρούχα της γυναίκας και των παιδιών διακρίνονται υφάσματα με περίτεχνη διακόσμηση.

Άλλο ένα ζεύγος κτητόρων εμφανίζεται μαζί με τον επώνυμο άγιο σε μισοκατεστραμμένη παράσταση του ναού Αγίου Γεωργίου στο χωριό Άγραφα Ευρυτανίας. Πρόκειται για τον Αποστόλη Μουσοουράη και τη γυναίκα του Αγόρω, ενώ στην αφιερωτική επιγραφή (1610) απευθύνεται δέηση και υπέρ του γιου του Χριστού.

Τελευταία χρονολογικά παράσταση λαϊκού κτήτορα στα Άγραφα είναι εκείνη του Αποστόλακη, από τα Βραγγιανά, στο παρεκκλήσι του Προδρόμου της Μονής Κορώνας (1739). Όπως όλοι οι προηγούμενοι, φοράει και αυτός μακρύ πανωφόρι με γούνη επένδυση (τζουμπέ) και σκούφο, σύμφωνα με τις ενδυματολογικές απαιτήσεις της εποχής, αλλά και τις κλιματολογικές συνθήκες των ορεινών περιοχών.

Γενικά στις παραστάσεις των κτητόρων στα Άγραφα παρατηρείται προσπάθεια πιστής από-

δοσης της πραγματικότητας, όχι τόσο στα χαρακτηριστικά του προσώπου και τη δήλωση του όγκου του σώματος, που συμβαδίζουν με τη σχηματοποίηση της σύγχρονης τους θρησκευτικής τέχνης, όσο στα στοιχεία που δηλώνουν την ηλικία (μαλλιά, γένια) καθώς και στα ενδύματα, τα οποία προσφέρονται για παρατήρηση των συνθηκών της εποχής. Αρκετά πιστά αποδίδονται και τα ομοιώματα των ναών που κρατούν συνήθως οι κτήτορες (με την εξαίρεση του Π. Μορφές και του Αποστολάκη (ο τελευταίος κρατεί την εικόνα του Προδρόμου). Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι το πλήθος των αρχόντων που δηλώνεται στις κτητορικές επιγραφές, αλλά και το μεγάλο σχετικά ποσοστό των παραστάσεων των κτητόρων σε σχέση με την έκταση της περιοχής και τον αριθμό των μνημείων. Στους παραπάνω άρχοντες μπορούν να προστεθούν «ο κυρ Λάμπος υιός του Διακουμή του Κλαδί» (N. Κοιμησέως Δροσάτου 1646) και ο Δημήτριος από το Καροπλέσι (Μονή Σάικας 1641), οι οποίοι μνημονεύονται στις επιγραφές των τοιχογραφιών των παραπάνω μνημείων. Συγκεκριμένα, και για να περιοριστούμε στα θεσσαλικά Άγραφα του 17ου αιώνα, όπου και η πλειοψηφία των παραστάσεων, ο σύνολο 15 μνημείων, στα οποία διασώθηκαν κτητορικές επιγραφές, παρατηρήθηκαν 6 παραστάσεις κτητόρων, ενώ άλλοι δύο μνημονεύονται λαϊκοί κτήτορες αναφέρονται στις επιγραφές. Το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετά άτομα τα οποία μπορούν μόνο τους ή με την οικογένειά τους να ερωμισθούν το θάρρος της ανέγερσης ή τοιχογράφησης (ή και των δύο) μιας εκκλησίας φανερώνει, κατά τη γνώμη μας, το ανεπτυγμένο, ως ένα βαθμό, οικονομικό επίπεδο της περιοχής, αλλά και τον αγαθοεργό ρόλο μέρους της ανώτερης οικονομικά τάξης, σε συνδυασμό με την έξαρση του θρησκευτικού συναισθηματος κατά την παραγμένη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα, η πιθανότητα να ανήκουν πολλοί από τους παριστα-

νόμενους δωρητές σε τοπικούς προεστούς και η σύμπτωση αρκετών παραστάσεων σε περιοχές όπου είναι γνωστή η ύπαρξη ισχυρών οικογενειών (Νεοχώρι, Ρεντίνα) εντάσσει τις μορφές αυτές στο πλαίσιο της βυζαντινής παράδοσης του 14ου και του 15ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

A. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ.1. Θεσσαλονίκη 1974*, τ.2. Θεσσαλονίκη 1964.
T. ΒΛΑΧΟΣ, Το μοναστήρι του Βλασίου της Αγνίθας, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, τ. ΣΤ' (1984), σσ. 142-144.
ΙΕΖΕΚΗ ΒΕΛΑΝΙΩΤΗΣ, Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοεραλίου, Ιερά Μοναί της Πίνδου, Θεολογία, τ.6 (1928), σσ. 133-144, και Θεολογία, τ.7 (1929), σσ. 24-28 και 241-256.
Ε. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Το αρματολίκι των Αγράφων, τ.1. Αθήνα 1980.
Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Επιγραφαί ες εκκλησίας των Αγράφων, ΕΕΒΣ, τ. Γ' (1926), σσ. 298-299.
Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Στοιχολογήματα εκ μωνίον της Πίνδου, ΑΒΜΕ, τ. Ε' (1939-40), σσ. 167-197.
Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, Αι επιτ της Πίνδου Ιεράι Μοναί Βράχας και Ρεντίνας, ΑΕ 1958, σσ. 5-11.
Τ. ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, Χειρ Ευτελοσά Δροσούτου τλμηνου του ιερού υιού Νικολάου εκ Φαναί, Θεσσαλ. Ημερ., τ. ΙΑ' (1967), σσ. 200-204.
T. VELMANS, La peinture murale Byzantine à la fin du Moyen Age, Paris 1983, σσ. 59-97.

Representations of Donors in the Monuments of Mount Agrafa

St. Sdröla

The region of Agrafa was prospering during the years of Turkish occupation because its rulers had granted it with a special status of self-administration already since the early fifteenth century. In the following century and especially after the Treaty of Tamasion (1525), the communities of Agrafa were administered by a council seated at Neochori. Certain donors' representations in churches are reliable witnesses of the civilization which had been developed in the region of Agrafa and supply information on the society of their time. These representations of eleven, altogether, donors are dated in the sixteenth (one), seventeenth (eight) and eighteenth century (two). They show the effort of the artist(s) to precisely render the age and costumes of the represented (hair, beard, ornaments), but not their individual features. However, the representation of such a number of donors clearly shows the economic welfare of the region as well as the high religious feeling of the enslaved Greeks during the years of Turkish occupation.